

Yazar(lar) / Author(s)

Doç. Dr., Gülümser Durhan
Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Felsefe Bölümü, Muş-Türkiye.
e-posta: g.durhan@alparslan.edu.tr
(Sorumlu Yazar/Corresponding author)

Makale Bilgileri/Article Information

Tür-Type: Araştırma makalesi-Research article
Geliş tarihi-Date of submission: 17. 03. 2024
Kabul tarihi-Date of acceptance: 28. 01. 2025
Yayın tarihi-Date of publication: 31. 05. 2025

Hakemlik-Review

Çift Taraflı Kör Dış Hakemlik
Double-Blind External Peer Review

Etik beyan/Ethics statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
The author(s) declared that they complied with ethical principles during the preparation of the study.

Benzerlik taraması- Plagiarism checks

Çıkar çatışması-Conflict of interest

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir
No conflict of interest declared

Finansman-Grant Support

Fon, hibe veya destek alınmamıştır
No funding or support was received

Lisans- License

Farabi'de Analoji: Felsefi Yolda Benzerlik Arayışı

Öz

Felsefe tarihi boyunca düşünürler ve filozoflar, fikirlerini araştırmak ve gerekçelendirmek için farklı akıl yürütme yaklaşımlarından yararlanmışlardır. Bu akıl yürütme yaklaşımları, düşünürlerin spekülasyon faaliyetlerinde temel araçlar olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle, düşünme prosedürünü ve filozofların hedeflere ulaşma yollarını başarmak için onların akıl yürütme stratejilerini tanımak son derece önemlidir. Bu filozoflardan biri de Farabi'dir. Farabi birbirinden farklı olan düşünce süreçleri veya yapıları arasında analoji sayesinde benzerlik kurarak onları birbiri ile harmanlamıştır ki bu yöntem, onun felsefi inşasının temel karakteristiğidir. Onun felsefesi, analoji yolu ile bilinen örneklerden bilinmeyen nasıl ortaya koyabileceğimizin ve ayrıca algılanan gerçeklerden algının ötesinde yatan sonuçlara kadar nasıl ilerleyebileceğimizin yol haritasıdır. Bu nedenle bu çalışma, Farabi'nin düşüncesinde analojinin yerini araştırmayı ve özellikle onun nasıl bir analoji kullanarak fikirlerini geliştirdiğini ve keşfettiğini göstermek, analojiyi nasıl temel bir akıl yürütme aracı olarak benimsediğini ve onun düşüncelerinin bu yöntem sayesinde nasıl şekillendiğini detaylı olarak ele almayı hedeflemektedir. Bu sayede, onun fikirlerini anlamak ve modern düşünceye olan etkisini daha iyi değerlendirmek mümkün olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Analoji, Farabi, Akıl Yürütme, Yöntem, Benzerlik.

Analogy in Farabi: The Search for Similarity on the Philosophical Path

Abstract

Throughout the history of philosophy, thinkers and philosophers have used different approaches to reasoning to investigate and justify their ideas. These approaches to reasoning are considered essential tools in the speculative activities of thinkers. Therefore, it is extremely important to recognize the thinking procedure and reasoning strategies of philosophers to achieve their goals. One of these philosophers is Farabi. Farabi blended them together by establishing similarities between different thought processes or structures through analogy, and this method is the basic characteristic of his philosophical construction. His philosophy is a road map for how we can reveal the unknown from known examples through analogy, and also how we can proceed from perceived truths to consequences that lie beyond perception. For this reason, this study aims to investigate the place of analogy in Farabi's thought and, in particular, to show how he developed and discovered his ideas using analogy, and to examine in detail how he adopted analogy as a basic reasoning tool and how his thoughts were shaped by this method. In this way, it will be possible to understand his ideas and better evaluate his influence on modern thought.

Keywords: Analogy, Farabi, Reasoning, Method, Similarity.

Atıf- Citation (APA)

Durhan, G. (2025). Farabi'de analoji: Felsefi yolda benzerlik arayışı. *İctimaiyat*, 9(1), ss. 133-144. DOI: <https://doi.org/10.33709/ictimaiyat.1454444>

1. Giriş

Mantık tarihinde akıl yürütmenin temel yöntemleri tümevarım, tümdengelim ve analogi olarak tasnif edilmiştir. Bu yöntemler, farklı mantıksal bağlamlarda insan zihninin gerçeği anlamlandırma çabasını ifade etmektedir. Analogi, özellikle Farabi'nin düşünce sisteminde önemli bir yer tutmakta ve onun mantık anlayışında hem epistemolojik hem de retorik bağlamlarda çok yönlü bir araç olmakla birlikte didaktik bir yöntem olarak ön plana çıkmaktadır. Farabi, eserlerinde analogiye farklı terimlerle atıfta bulunması, bu yöntemin çok boyutluluğunu ortaya koymaktadır. Analoginin çeşitli uygulamaları olan misal, nakil/aktarım (transfer) ve temsil (örnekleme) kavramları, onun metinlerinde bağlama göre farklı işlevler üstlenmektedir. Örneğin, *Kitâbu'l-Kıyâsi's-Sagîr*'de "misal" (Farabi, 1990b: 93), *Short Commentary on Aristotle's Prior Analytics*'te "aktarım" (Farabi, 1963: 93/266), *Kitâbü'l-Burhan*'da (Farabi, 2012b: 48) ve *Kitâbu'l-Hatâbe*'de ise "temsil" (Farabi, 2019b: 77) terimleri kullanılmıştır. Bu terminolojik çeşitlilik, analoginin sadece mantıksal değil, aynı zamanda metafizik, kozmolojik ve pedagojik bağlamda da işlevselliğini göstermektedir.

Farabi, analogiyi, duysal algıların ötesindeki anlaşılabilir varlıklar hakkında bilgi edinmek ve karmaşık kavramları insan kavrayışına yaklaştırmak için etkin bir felsefi araç olarak benimsemiştir. Nitekim ona göre analogi, belirli bir şeyin başka bir şeye benzerliği üzerinden, bir kavram veya yargının aktarımıdır. Bu süreç, duysal olarak bilinen bir nesne veya olaydan bilinmeyene doğru bir çıkarım yapmayı içerir. Ancak bu tür bir akıl yürütme, tümdengelim veya tümevarımdan yapısal olarak ayrılır (Farabi, 2018b: 62). Tümdengelim, genel bir önermeden hareketle tikelin bilgisini ortaya koymayı ve tümevarım, tikellerden hareketle tümel bir yargıya ulaşmayı amaçlarken; analogi, tekilden tekile ya da parçadan parçaya geçişe dayanmaktadır. Bu tür geçişler Farabi tarafından temsil olarak karşılık bulur ve temsilin amacı, benzerlikler yoluyla bir durumdan başka bir durumu açıklamaktır (Farabi, 2019a: 105). Farabi'nin tanımına göre temsil, "bir şeyin benzerindeki varlığı, şeyin kendinde varlığından daha bilinir olduğunda, benzerinde bulunması nedeniyle, bir şeyin belirli bir şeyde bulunduğu insanı ikna etmektir" (Farabi, 2019b, 101). O halde analogi, bir şeyin kendi varlığı kadar bilinir olmayan bir başka şeyin benzerliği aracılığıyla anlamlandırılmasıdır.

Aristoteles olduğu gibi (Aristoteles, 1995: 134) Farabi de temsil kavramını, retorikte kullanmaktadır. Farabi'ye göre, retorik kullanımında temsilin öncülleri, özellikle ikna gücüne dayalı olarak, özenle seçilmesi gerekmektedir (Farabi, 2019b, 77). Zira retorikte temsil, etkili bir ikna aracıdır ve karmaşık fikirleri benzerlikler üzerinden halkın kolayca anlayabileceği şekilde basitleştirmektedir. Ancak, bu benzerlik gerekmedikçe ifade edilmemeli ve örtük bir şekilde kullanılmalıdır (Farabi, 2019b, 101). Bu durum, temsilin etkili bir ikna aracı olarak işlev görmesini sağlamaktadır. Retorikte, temsil genellikle örtük kıyas ile birlikte kullanılmaktadır. Örtük kıyas, tam bir mantıksal çıkarım yapmadan, ikna amaçlı çıkarımlar yapmayı ifade etmektedir. Farabi'ye göre, retorikte örtük kıyasın yeri, bilimlerde burhanın yeri gibidir (Farabi, 2019b, 79). Bu bağlamda, Farabi'nin temsil anlayışı, retorik sanatının inceliklerini mantıksal temellere oturtma çabasını yansıtmaktadır.

Farabi'nin kozmolojik düşüncelerinde analogi, fiziksel ve metafizik dünyalar arasında bir köprü işlevi görür ve "aktarım" terimi ile karşılık bulmaktadır. Farabi'ye göre aktarım olarak analogi, bir meselede [anlık] duyum yoluyla bir yargıdan veya başka bir yaklaşımla bu konudaki [doğrudan] bilgiden, [anlık] duyum alanının dışındaki başka bir meseleye "aktarım"dır (Farabi, 1963: 93/266:13-14). Başka bir ifadeyle bu teknik, belli bir meselenin belli bir durumda olduğunun ve belli bir meselede belli bir "şey"in bulunduğu duyu yoluyla bilinmesi ve böylece akıl, bu durumu veya şeyi, bu [bilinen] meseleden, ona benzeyen başka bir

[bilinmeyen] meseleye aktarması ve böylece, bu [bilinen] esasa göre [yani diğer bilinmeyen meseleye] hüküm vermesidir (Farabi, 1963: 93/266:16-18). Farabi'ye göre, burada analojinin başarısı, temel aldığı benzerliğin niteliğine bağlıdır. Eğer benzerlik, iki durum arasında güçlü bir bağlantı sunmuyorsa, çıkarımlar yanıltıcı hale gelebilir. Örneğin, hayvanların yaratılmışlığı ile gökyüzünün yaratılmışlığı arasında bir benzerlik kurmak, ancak bu iki olgu arasında bir ortak özelliğin belirlenmesi durumunda geçerli bir çıkarım sağlayabilir (Farabi, 1963: 93-94/266:19-267: 7). Bu noktada Farabi Aristoteles çizgisini takip etmektedir. Aristoteles'e göre "benzerlik (analoji), farklı kategorilere ait olan varlıklar arasındaki ilişki eşitliği olarak tanımlanır" (Aristoteles,1996: 250) ve analoji, aynı ilişkiler sisteminin farklı nesneler arasında geçerli olduğu bir tür benzerliktir. Öyleyse analojiler farklı durumlar arasındaki ortak noktaları yakalamaktadır (Gentner, 1998: 107). Böylece insan zihni, duyuşal dünya ile soyut gerçeklikler arasında benzerlikler kurarak, soyut kavramların anlaşılabilir hale gelmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla Farabi analojiyi, yeni bilgi üretimi ve aşkın varlıkların anlaşılması için aktif bir yöntem olarak değerlendirmektedir.

Metafizik bağlamda da insan aklının aşkın ve doğrudan kavrayamayacağı kavramlar analoji yoluyla ifade edilebilmektedir. Özellikle "şâhid" (gözlemlenebilir olan) ile "gâib" (aşkın olan) arasındaki kıyaslama yöntemi, analojiye dair Farabi'nin özgün katkılarından biridir. Gâibin şâhide kıyaslanması yöntemi, "daha çok Fıkıh Usulü'nde kullanılan, bir tikelin hükmünden, aradaki illet/neden benzerliğinden hareketle diğer bir tikelin hükmüne intikal etme şeklindeki analoji/temsil yönteminin Kelam'a adapte edilmiş formu"dur (Özdemir, 2014: 18). Bu yöntem hem kelâm hem de fıkıh usulündeki temsillerle ilişkili olmakla birlikte, Farabi'nin epistemolojik ve ontolojik arayışlarında merkezi bir yer tutmaktadır. Nihayetinde Farabi'nin analoji kullanımı, onun kozmolojik, metafizik ve epistemolojik sistemlerinde hem didaktik bir araç hem de insan aklının sınırlamalarını aşmayı hedefleyen bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. Farabi'de Analoji

Farabi, analojiyi, bilinen şeylerle benzerliğini bularak tanınmayan şeyleri tanımanın olası yollarından biri olarak görmektedir. Bu nedenle Farabi'nin kastettiği analojide "benzerlik", "benzerlik yüzleri" ve "analoji" gibi kavramlar ön plana çıkmaktadır. Farabi analojiyi, Aristoteles "Küçük Kıyas Kitabı" (Bkz. Farabi, 1990b: 93-122) adlı makalesinde, misal (kıyas) başlığı altında, Aristoteles'in kullandığı kıyas adı verilen analojiye atıfta bulunmakta ve buna, kıyas gücünde olduğu vurgusu yaparak aslında "analojik akıl yürütme" adını vermektedir (Farabi, 1990b: 124-125). Zira bu yöntemde benzer özelliklerden kendilerine benzer olan başka bir özelliğe geçilmektedir. Dolayısıyla bu akıl yürütme, özelden özele veya benzerden benzere doğru bir harekettir (Farabi, 2019a: 105). Böylelikle Farabi için analoji, "birbirine benzeyen iki şeyi almaktır" (Farabi, 1990b: 124) yani, iki benzer şey arasında bir hüküm verilirken, biri diğeriyle benzetilmekte ve sadece biriyle ilgili bir açıklama yapılırken diğeri için bir bilgi verilmemektedir. Hüküm verilen şey, verilmeyen diğer şey için bir örnek/misal teşkil etmekte ve bu nedenle verilen hüküm, benzerlik gösteren diğer şeye uygulanmaktadır (Farabi, 1990b: 124). Böylece analojik bir akıl yürütme gerçekleştirilmiş olmaktadır. Söz gelimi rakı, alkollü içecek olması dolayısıyla haramdır, şarap da alkollü içecektir, o halde şarapta haramdır. Bu analojik akıl yürütme doğrudur. Zira hakkında haram hükmü verilen şarabın rakıya benzemesi, alkollü içecek olması dolayısıyladır ve bu vesileyle rakı, şarap için misal olmuştur. Her alkollü içeceğin haram olduğunun açık olması, tikel olan şarap hakkında verilen haram hükmünü de doğru kılmıştır. Öyleyse Farabi için analoji, arka planda gizil olarak bulunan tümel bir ifadenin içine giren tikeller arasında kurulan akıl yürütmedir. Bu da Farabi'nin ifadesiyle, "cüzinin geçmiş olduğu küllînin çıkarılmış olduğu şekillerle mümkün olur" (Farabi, 1990b: 124). Eş deyişle

analoji, her bir tekil örneğin dayandığı ya da çıkarsandığı tümel bir ilkenin varlığı sayesinde olanaklı hale gelir. Bu, analoginin arkasında her zaman küllî (genel) bir yapının bulunduğunu ve bu yapının cüz'îler arasındaki bağı kurduğu anlamına gelmektedir. Şu hâlde Farabi'nin kastettiği benzetmeyi daha açık bir şekilde açıklamak istersek, onun olayları bilinen ve bilinmeyen veya gizli olmak üzere iki kısma ayırdığından, ikincisinin anlamına ilkiyle yapılan analogi yoluyla yaklaşmanın, ancak ve ancak dayandığı tümel yapıyı ve dolayısıyla benzerlik yüzlerini uygun şekilde bulabilirsek mümkün olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Bu bağlamda Farabi için tümdengelim ve analogi aynı madalyonun iki yüzü gibidir. Benzetme, bir varlık hakkında bilgi sahibi olmak ve bu bilgiyi birincisine benzer başka bir varlık üzerinde uygulamak için kullanmaktır. Böylece, öne sürülen mesele her iki varlığa da genellenebilir. Aradaki fark, birincisi için hükmün açık, ikincisi için gizli olmasıdır. Farabi'nin kullandığı örnek şu şekildedir: Duvar inşa edilmiştir, inşa edilen her şeyin bir kurucusu/inşa edeni vardır, dolayısıyla gökyüzünün de bir kurucusu/ inşa edeni vardır (Farabi 1963: 100/269:18-270:3; Ghaderi, Akbari Nouri & Yunesi, 2011: 60). Bu yolla analogi, “görünen yardımıyla görünmeyen hakkında hüküm vermek” (Farabi, 1990b: 115) olmaktadır. Burada inşa edilen hükmü verilen gökyüzünün duvara benzemesi, inşa edilenin inşa edeni olması dolayısıyladır ve bu nedenle duvar gökyüzü için misal olmuştur. Her inşa edilenin bir inşa edeni olması duvarı, gökyüzü hakkında verilecek hükme misal kılmıştır. Duvar ve gökyüzü arasında kurulan analogi, arka planda gizil olarak bulunan “her inşa edilenin bir inşa edeni vardır” tümel öncülünden hareketle yapılan akıl yürütmedir. Tümdengelimsel olarak bu akıl yürütme “Her inşa edilenin bir inşa edeni vardır, duvar ve gökyüzü inşa edilmiştir, O halde bunların bir inşa edeni vardır” şeklindedir. Bu nedenle analogi, tümevarıma dayanan bir tümdengelimdir (Öner, 1986: 174). Başka bir ifadeyle analogi, tek bir tekilde geçerlidir, ancak diğer tekilerin tamamında ya da çoğunda da durum aynı olarak farz edilmektedir. (Akbay, 2023: 21). Örneğin “dünyanın atmosferi vardır ve üzerinde canlılar yaşar. Mars'ta da atmosfer vardır. O halde Mars'ta da canlılar yaşar” (Öner, 1986: 174) akıl yürütmesinde, bilinen benzerliklerden hareketle birindeki bilinen benzerliğin diğerinde de olabileceği veya bir örnekte geçerli olmasından yola çıkarak, benzer örneklerde de aynı ilkenin geçerli olduğu varsayılmaktadır. O halde analogi tek bir örnekte geçerli olabilir, ancak diğer tüm örnekler üzerinde aynı şekilde geçerli olduğu söylenemez; diğer örneklerde yalnızca benzerlik varsayımlarına dayanmaktadır. Bu tür bir çıkarım, her zaman genellemeler (“atmosferi olan her yerde canlılar yaşar”) içerir ve genellemeler, her örnek için doğru olmayabilir. Bu nedenle analogi, sınırlı bir geçerliliğe sahiptir. Dolayısıyla, analogik çıkarımlar güçlü bir başlangıç noktası sunar, ancak kesin bir kanıt olarak kullanılamaz; zira farklı örneklerde benzerliklerin ne kadar derin olduğu her zaman net değildir.

Konusu tümel, yüklemi şahıs olan “İnsan, Ali'dir; İnsan, Mehmet'tir” gibi önermelerden kıyas yapılmak istendiğinde, tek yüklemli olan önermeler analogi için kullanılmaktadır (Farabi, 2017: 78). Esasında burada Farabi'nin ifade etmek istediği, analoginin tekil üzerinde uygulamaya koyulup gizil olarak tümele dayandığının göstermek istemesidir. Öyle ki “Ali insan ve iki ayaklıdır, Mehmet de insandır, o halde Mehmet de iki ayaklıdır” analogik akıl yürütmesinde esas olan “Bütün insanlar iki ayaklıdır” tümel önermesine dayanmasıdır. Burada konu, “insan”; “iki ayaklı” yüklemidir ve bütün tek tekler, tek bir yüklemde benzeşmektedir. Böyle bir akıl yürütmenin doğruluk değeri, dayandığı tümelin doğruluk değerine bağlıdır.

Farabi'nin felsefesinde tümeller, nesnelerin ya da olguların özsel niteliklerini temsil etmektedir ve tikeller (tekil örnekler) bu tümellerin somutlaşmış halleridir. Tümeller, tikeller arasında bir köprü kurmaktadır, yani bir örnekte geçerli olan bir tümel, diğer benzer örneklerde de geçerli olabilir. Nitekim Farabi için tecrübe, “tümel öncüllerin yüklemelerinin onların tikellerinin her birinde bulunup bulunmadığını tespit amacıyla söz konusu öncüllerin tikellerini incelememiz ve

tikellerin tümünde ya da çoğunda o yüklem izini sürmemizdir. Çünkü o hüküm, o türün tümünü kuşatan bir hükümdür” (Farabi, 2012b: 6). Bu bağlamda, analogi, tikeller arasındaki benzerliklere dayanarak bir sonuca ulaşmaya çalışmaktadır. Ancak bu benzerlikler, tikellerin aynı tümel altında birleştiği ölçüde geçerli olmaktadır. Zira tümel, tikeller arasındaki ortak özelliği temsil etmektedir. Bu nedenle Farabi için analogiye, tümeli temsil eden tikeller arası benzerliktir demek mümkündür.

Analojide benzerlik yüzleri dolayısıyla iki tikel, fonksiyonel ve yapısal bir bakış açısıyla ilişkilendirilmektedir. Sözelimi Farabi, kurallarına uyulduğunda zihni hatadan koruyan, güzeli çirkinden ayırt eden, düşünümleri bilmeye, sanatlar ve ilimler yaratmaya ve düşüncenin doğru ve geçerli olanını bozuk ve geçersiz olanından ayırmaya yarayan araç (Farabi, 1997: 76; Öner, 1986: 4; Taylan, 1996:10; Çüçen, 2004:16-17; Emiroğlu, 2009:12-13; Çapak, 2015:14-15) olan mantık ile kurallarına uyulduğunda dilin doğru kullanımı olan gramer sanatını benzerlik yüzleri açısından birbiri ile sentezlemektedir. Ona göre mantık sanatı, gramer sanatına benzemektedir. Zira mantığın akıl ile akılsallar (*ma’kûlât*) arasındaki ilişkisi ne ise, gramer sanatının da dil ile kelimeler arasındaki ilişkisi odur. Dolayısıyla her iki disiplin de insanın zihinsel ve dilsel yetilerini organize etme işlevini benzer şekilde yerine getirmektedir. Gramer sanatının, kelimeler hakkında bize öğrettiği tüm kuralların dil ya da sözler üzerindeki karşılığını; mantık sanatı akılsallar üzerinden sağlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında, her iki sanat da soyut bir düzenleme fonksiyonuna sahiptir ve bir tür kurallar bütününe dayanmaktadır. Farabi, bu iki alanın benzer yapı ve işleyişlere sahip olduğunu vurgulayarak, analogiyi bu yapısal benzerlik üzerinden temellendirmektedir. Ayrıca, Farabi mantık ile aruz ilmi arasında da bir ilişki kurmaktadır. Ona göre mantık sanatının akılsallara nispeti ne ise aruz ilminin de şiir vezinlerine nispeti odur. Aruz ilmi, şiirdeki vezinler için bize öğrettiği tüm kuralların akıl üzerindeki karşılığını mantık ilmi sağlamaktadır (Farabi, 1990a: 68). Burada Farabi, gramer-mantık ve aruz ilmi-mantık ilmi arasında analogi kurmaktadır. Diğer bir ifadeyle o, bu çiftler arasındaki benzerlik veya ortak noktalardan hareketle çiftlerden biri için ifade ettiği şeyin, diğeri için de geçerli olduğunu açıklamaya ve bu süreçte, her iki disiplini yeni bir format içinde bir araya getirmeye veya sentezlemeye çalışmaktadır (Yıldız, 2012: 113). Bu sentezlemeyle Farabi hem gramer hem de mantık kurallarına tabii olan dilin, ussal düşünceyle ilişkili olduğunu; bu bağlamda, ifadelerin dildeki birleşme şekliyle düşüncelerin zihinde birleşmesinin benzer bir süreç olduğunu ileri sürmektedir. Böylece benzerliğin keşfi yoluyla, insanın aşına olduğu şeyle daha az bilinen de açık hale getirilmektedir.

3. Farabi'nin Analogiyi Kullanma Biçimi

Farabi'nin analogiyi iki yönlü bir kullanımı söz konusudur. Birinci tür analogide Farabi, “araştırmacıyı gerçeğin kendisine değil, gerçeğin benzerine” (Farabi, 1974: 6) giderek, daha açık olanın daha az açık olan olayları açıklamak için kullanılabileceği fikrindedir (Ghaderi, Akbari Nouri & Yunesi, 2011: 60). Farabi'ye göre bu teknik, günümüz teologlarının “apaçık olandan olmayana çıkarım” dedikleri şeydir (Farabi, 1963: 93/266:15; Janos, 2012: 103). Eş deyişle buna, görünenden görünmeyene, bilinenden bilinmeye çıkarım diyebiliriz. Bu tür analogide -bahsi geçen gökyüzü (açık olmayan)-duvar (açık olan) benzetmesinde olduğu gibi-Farabi, ay üstü alemi açıklamak için ay altı alemdeki deneyimlerden yararlanmaktadır. Başka bir ifadeyle soyut ya da gizil olanın somut olanla anlamlandırılmaya çalışılması da diyebiliriz. Sözelimi Farabi, semavi cisimlerin madde ve biçimini açıklamak için analogiden yararlanmaktadır. Semâvî cisimler, madde ve surete benzer yapılardan oluşmaktadırlar. Bu noktada semavi cisimlerin “yapısı, maddelere benzeyen mevzular/dayanaklardan ve surete tekabül eden nefslerden oluşmaktadır. Semâvî cisimler, akletme, gıpta etme, arzu duyma gibi

yetilere sahiptirler ve bunları bahsi geçen nefsleriyle gerçekleştirmektedirler” (Farabi, 2012a: 38). Dolayısıyla biçim, madde ve keza ruh gibi ilkeler, deneyimlerden ve ay altı cisimlerin fiziksel araştırmaları yoluyla belirlenebilir ve daha sonra yıldızlar ve gezegenler gibi diğer uzak maddelere aktarılabilir. Burada Farabi, akıl yürütme anlamında analogiyi kullanmaktadır. Bir başka şekilde ise Farabi, potansiyel olanı aktüelleştiren faal akıl (görünmeyeni) açıklamak için, metaforik olarak, güneş analogisine başvurmaktadır. Güneş analogisinde Farabi, insanda faal aklın yerini açıklamak için güneş ve gözün nesneleri görmesinden yararlanmaktadır. Şöyle ki faal akıl, gözün nesneleri algılamasına benzer bir şekilde işlemektedir. Güneşin nesneleri aydınlatarak gözün görme yeteneğini aktive etmesi gibi, faal akıl da bilkuvve akıl kapasitesini harekete geçirerek onu bilfiil, yani etkin hale getirmektedir (Farabi, 2012a: 42). Dolayısıyla burada güneşin göze nispeti ne ise faal aklın da düşünen nefse nispeti odur.

Farabi ilk aklın diğer varlıklarla olan ilişkisini açıklamak için şehir-yönetici analogisine başvurmaktadır. Şöyle ki varlıklar, İlk akıldan türemiş olup, varoluşları başka varlıklara taşmasıyla gerçekleşmektedir. İlk akıldan türemiş olan varlıklar, Tanrı'nın özünü alma açısından hiyerarşik bir düzende sıralanmıştır (Farabi, 1997: 30-31). Bu hiyerarşi hem alim hem malum hem de ilm olan Tanrı'nın diğer varlıklar üzerindeki etkisini göstermektedir. Tanrı'nın bu mükemmel düzenini devlete uygulayan Farabi'ye göre, toplumdaki sosyal tabakalar, ay üstü âlemdaki varlık tabakalarına benzer bir düzen içerisindedir. Her seviyede yetkinliklerin arttığı bir yapıya sahip olan bu düzen, toplumun en alt tabakasından başlayarak melikliğe kadar uzanmaktadır. (Bayraklı, 1983: 33). Burada yönetici tümel rolünü oynamakta ve yöneticinin şehrin diğer bütün parçalarına nispeti ile İlk aklın bütün diğer varlıklara nispeti özdeşleştirilmek suretiyle de bir başka analogi kurulmaktadır. Bu noktada, yönetici tikel ya da tekil bir durumda da değerlendirilebilir. Yönetici, toplumu bir araya getiren bir figür olarak devletin kuruluşunda ve işleyişinde rol oynarken, bir yandan da kendi bireysel (tikel) nitelikleriyle faal akıl tarafından etkilenmektedir. Bu da devlet adamının tümel rolü ile tekil varoluşu arasında kurulan bir ilişkiye işaret etmektedir. Yöneticinin tikel durumda oluşu, onun faal akılla ilişkisi bağlamında ortaya çıkmakta ve bu ilişki, her seviyedeki yetkinliklerin İlk Akıl'dan türediği varlıklar hiyerarşisinde olduğu gibi, devlette de yöneticiden halkın diğer kesimlerine doğru bir yetkinlik taşmasıyla gerçekleşmektedir. Farabi düşüncesinde devlet, varlık zincirindeki böylesi bir düzeni yansıtmaktadır. Yönetici, bu düzenin kalbi olarak kabul edilirken (Farabi, 2018a: 190), fertler vücuttaki hücrelere, organlar ise devlet içindeki sosyal gruplara benzetilmektedir (Farabi, 2018a: 192). Yöneticinin rolü, insan vücudundaki kalbin rolüne benzer bir şekilde, devletin sağlığı için hayati öneme sahiptir. Devletin varlığı için yöneticinin var olması ve gelişmesi gerekmektedir. Yönetici, devletin kuruluşunu sağlayarak bireyleri bir araya getirmektedir. Bu bağlamda yönetici insan vücudundaki kalbi temsil etmektedir. Farabi'nin perspektifinden bakıldığında, devletin sağlıklı olması, sosyal tabakalar arasındaki uyum ve iş birliğine dayanmaktadır. Her tabakanın kendi yetenekleri doğrultusunda katkıda bulunması, toplumun bütünü için bir denge oluşturmaktadır. Bu da devletin tikel parçalarının (fertler, organlar) bütünsel bir yapıyı (devletin kendisi) desteklediği bir düzeni yansıtmaktadır. Yöneticinin etkinliği, organların birbiriyle uyum içinde çalışmasına benzetilebilir; devletin istikrarı, sosyal grupların koordineli bir şekilde hareket etmesine bağlıdır. Eş deyişle bu analogiyle, devlet adamı tümel rolüyle devletin kalbini temsil ederken, tikel düzeyde de toplumun parçalarıyla ilişki içinde hareket etmektedir. Bu örüntü, analoginin mutlak olmadığını, bir ilişkiler ağı içinde işlediğini ve farklı seviyelerde farklı anlamlar kazanabileceğini göstermektedir. Nasıl ki yönetici, toplumun sağlığı ve düzeni için kilit bir role sahipse, benzer şekilde İlk Akıl da evrenin düzeni için kilit bir ilkedir ve her iki durumda da bir tümel-tikel ilişki söz konusudur: İlk Akıl evrenin düzeninde tümel bir ilke iken, yönetici de toplumun düzeninde

tümel bir role sahiptir. İlk Akıl'ın evren içindeki düzenleyici ve birleştirici konumu ne ise yöneticinin toplum içindeki konumu odur (Farabi, 1997: 101-104).

Farabi, insan bedeninin işleyişini açıklarken, organlar arasındaki hiyerarşik düzeni ve işlevsel ilişkileri vurgulamak amacıyla konak sahibi-kâhya analojisini kullanmaktadır. Dimağın açıklandığı bu örnekte Farabi'ye göre dimağ, kalbin hizmetkârıdır; diğer organlar da doğaları gereği kalbin amacına yönelik olarak dimağa hizmet ederler. Dimağ, bir konakta kâhya gibi hareket eder; kâhya, konak sahibine hizmet ederken, diğer hizmetçiler kâhyanın emrinde olup konak sahibinin isteklerini yerine getirirler. Kâhya, ev sahibinin vekilidir, dolayısıyla ev sahibinin yerine geçerek ev sahibinin ilgilenemediği konularla meşgul olur. Aynı şekilde dimağ da kalbin temsilcisidir ve dimağın maruz kaldığı değişiklikler kalbin emirleriyle ilgili değildir; o, kalbin yüce emirlerine hizmet etmektedir (Farabi, 1997: 79). Yani konak sahibinin kâhyaya nispeti ne ise kalbin dimağa nispeti odur. Konakta kâhya ne ise beden de dimağ odur.

Bu tür analogi Farabi'nin, soyut ve metafizik kavramları daha anlaşılır kılmak için somut örnekler ve benzetmeler kullanarak daha az açık olanı açıklama çabasını yansıtmaktadır. Başka bir ifadeyle duyusal olmayan şeyleri açıklamak için mantıklı olayları kullanmaktır ki burada benzetme, duyulmayan şeyleri açıklamaya ve keşfetmeye yardımcı olmaktadır. Söz gelimi göz ve güneş analojisinde, bir başka şekilde, "güneş vahiy meleğine onun aydınlığı da vahye" (Aydın, 2022: 166) benzetilmektedir. Analoginin bu kullanımında, bir olayı ya da bir gücü daha iyi anlama ve öğretme amacı vardır. Farabi'ye göre bu yöntem, yadsınamaz öğretici niteliklere sahiptir; çünkü insan deneyimine en yakın şeylerle, yani duyu algısıyla kavranan nesnelerle başlamakta ve yavaş yavaş kişiyi duyulardan uzak varlıkların anlaşılmasına yönlendirmektedir (Janos, 2009: 107-108). Dolayısıyla analogi, insanın bilgi edinme sürecinde, özellikle soyut ya da duyularla algılanamayan kavramları anlamaya yönelik olarak önemli bir köprü görevi görmektedir. İnsan deneyimine en yakın olan duyusal nesnelerden hareketle, daha soyut kavramların anlaşılmasını sağlamakta ve bu süreç, analoginin bir öğrenme aracı olarak değerini ortaya koymaktadır.

Farabi, hakikatlerin doğrudan kavranmasının yalnızca filozoflar için mümkün olduğunu savunmaktadır. Zira Farabi'ye göre filozoflar, bilinmesi gereken hakikatleri saf ve doğrudan bir şekilde kavrayabilirlerken, diğer insanlar soyut hakikatleri doğrudan anlayamaz ve bu hakikatlere yalnızca akıl doğrularının resmedilmesi olan analogi aracılığıyla erişebilirler. Toplumun büyük bir kısmı, gerçekliğin bilgisini ancak benzeşim olan analogi ile algılayabilirler (Farabi (2023: 54). Bu yaklaşım, Farabi'nin epistemolojik hiyerarşisini ve analogiye verdiği önemi anlamaya yardımcı olmaktadır. Böylece analoginin Farabi düşüncesinde sadece bir öğretim aracı değil, aynı zamanda toplumun geniş kesimlerinin hakikate erişimini sağlayan bir yöntem olduğu görülmektedir. Ayrıca bu durum, felsefi araştırmaların ve gerçek bilginin (hakikatin) değerini vurgularken, aynı zamanda insan zihninin kavrama kapasitesinin sınırlarını da göstermektedir. Dolayısıyla analogi ya da benzer vakalar yoluyla resmetme ve taklit etme, kitlelere zor teorik meselelerin büyük bir kısmını öğretebileceğimiz ve benzerlikler yoluyla onların ruhunu ve zihnini etkileyebileceğimiz bir yaklaşımdır. Kitlenin teorik konuları tamamen anlamasına gerek yoktur. Bu meseleleri, benzer sorunların benzerliklerini fark ederek öğrenmeleri yeterlidir (Farabi, 1969: 93). Bunun için bilinenden yararlanılarak daha az bilinen veya bilinmeyen kavranılır kılınmaya çalışılmaktadır. Burada esasında bir benzerlikten ziyade bir aktarım söz konusudur. Zira faal aklın güneşle veya ilk aklın yönetici ile benzer sayılabilecek bir ortak noktaları yoktur; Sokrates'in doğurtma yönteminde olduğu gibi, sadece bir varlıktaki veya olaydaki işleyişin başka varlık veya olaya aktarımı söz konusudur. Böylece bilinen bilinmeyene aktararak, bilinmeyen açık hale getirilmektedir. Daha spesifik ifadeyle, Farabi'nin bu benzetme sunumundan amacı, ay üstü alem ya ve ay altı alem arasındaki ilişki değildir,

burada hedef çoğunlukla, gözlemlenemeyen şeyleri açıklamak için olayları ve gözlemlenebilir şeyleri kullanma amacına yöneliktir. Zira Farabi'ye göre hayali, duyularla mümkün olmayan şeyleri tasavvur etmek için başka bir yöntem geliştirilmiş ve buna benzetme yöntemi ve analogi yöntemi adı verilmiştir (Janos, 2012: 96). O halde Farabi, duyu algısı alanının ötesinde yatan anlaşılır şeyler hakkında bazı bilgiler edinmek için analogiye güvenmek gerektiğini tavsiye etmektedir. Öyleyse buradan şu sonuca ulaşabiliriz ki duyu algısı ve gerçekliğin doğrudan algılanması, daha ileri bilgi için bir temeldir. Buna göre kişinin araştırması duyulabilir nesnelerden başlamalı ve yavaş yavaş daha soyut veya insan bilgisinden uzak varlıklara doğru ilerlemelidir.

Analojinin kullanıldığı ikinci durumda ise Farabi, bütün ile parça arasındaki ilişkiye ve ayrıca çokluk ve birliğe (Kâinat ve Tanrı, fizik ve metafizik), ve onun epistemolojisine atıfta bulunmaktadır (Ghaderi, Akbari Nouri & Yunesi, 2011: 60). Sözgelimi şehir-ev; beden-organ analogisine baktığımızda: Farabi'ye göre hem şehir hem de ev (hane), insan bedeniyle benzerlik göstermektedir. Beden, belirli sayıda, bazıları daha iyi, bazıları daha kötü, sıralama bakımından birbirine bitişik, her biri belirli bir eylemde bulunan farklı parçalardan oluşur; böylece tüm eylemleriyle, insanın bedeninin amacını mükemmelleştirmek için karşılıklı yardım halinde bir araya gelirler. Aynı şekilde hem şehir hem de ev, her biri kendi başına belirli bir eylemde bulunan ve böylece eylemlerinden şehrin veya evin amacını mükemmelleştirmek için karşılıklı yardımlaşma içinde bir araya gelen, farklı derecelerde birbirine bitişik, bazıları daha basit ve bazıları daha iyi olan belirli sayıda farklı parçalardan oluşur. Ev şehrin bir parçası ve evler şehrin içinde olsa da amaçları yine de farklıdır. Ancak bu farklı amaçlar bir araya getirildiğinde ve mükemmelleştirildiğinde, şehrin amacını mükemmelleştirmeye yönelik karşılıklı bir yardımlaşma ortaya çıkar. Bunun da bedenle bir benzerliği vardır. Gerçekten de baş, göğüs, mide, sırt, eller ve ayaklar beden için, şehrin evlerinin/hanelerinin, şehir için olduğu gibidir. Büyük üyelerden her birinin eylemi diğerinin eyleminden farklıdır, ancak bu büyük üyelerden her birinin parçaları, o büyük üyenin amacını mükemmelleştirmek için farklı eylemlerinde karşılıklı olarak birbirlerine yardımcı olurlar. Daha sonra, büyük uzuvların farklı amaçları karşılıklı olarak mükemmelleştiğinde, onlardan ve onların farklı eylemlerinden, tüm beden amacını mükemmelleştirmek için karşılıklı yardımlaşma ortaya çıkar. Evlerin kendilerine ilişkin durumu ile evlerin şehre ilişkin durumu benzerdir. Böylece şehrin bütün parçaları bir araya gelerek şehre fayda sağlarlar ve tıpkı beden üyelerinde olduğu gibi bazılarının diğerleriyle oluşturulmasına faydalı olurlar (Farabi, 2001: 23-24). Eş deyişle şehir, bütün organları birbiriyle yardımlaşma içinde olan tam ve sağlıklı bir insan bedenine benzemektedir ve şehrin evlere nispeti ne ise beden de organlara nispeti odur: Ev, şehrin bir parçası; organlar da beden bir parçasıdır.

Bu minvalde Farabi için mükemmel şehir, bütün uzuvları birlikte hareket eden mükemmel ve sağlıklı bir vücuda/bedene benzemektedir. Artık vücudun uzuvları ve organları farklıdır ve doğal donanımları ve yetenekleri mükemmellik bakımından eşit değildir; aralarında bir yönetici organ, yani kalp vardır ve sıra bakımından bu yönetici organa yakın olan organlar vardır. Aynı şey şehir için de geçerlidir. Doğası gereği parçaları farklıdır ve doğal eğilimleri mükemmellik bakımından eşit değildir: İçinde yönetici olan bir adam vardır ve yöneticiye yakın olan başkaları da vardır; bunların her birinin bir eylemi gerçekleştirmesini sağlayan, bir eğilimi ve alışkanlığı vardır (Farabi, 1998: 231-332). Bu analogi, Farabi'nin toplum felsefesinin çekirdeğini oluşturmaktadır.

Farabi, Aristoteles'in metafiziğinden yola çıkarak, varlıkların oluşumunu ve gerçekliğini nasıl kavradığını anlatmak için madde ve suret fikrini somut bir örnek, yani sedir ve kereste analogisi ile açıklamaktadır. Ona göre tüm varlıkların madde ve suretten oluşmaktadır.

Buradaki suret, bir sedir ağacındaki şekil gibi, madde de aynı sedir ağacındaki kereste gibi düşünülebilir. Şekil olmadan varlık sadece bilkuvve olarak sedir ağacıdır, ancak şekil maddeye kazandırıldığında sedir ağacı gerçekten var olur (Farabi, 1997: 56 ve Farabi, 2012a: 43). Öyleyse sedirin keresteye veya başka şekilde sedirin tahtasına olan nispeti ne ise suretin de maddeye nispeti odur. Bu analogi türünde bağımlılık ilişkisi vardır (sedir için tahtaya, suret için maddeye ya da bütün için parçaya ihtiyaç vardır) ve Farabi'nin bu analogi türündeki düşüncesi bir şeyin diğerine bağımlılığını ifade etmektedir. Eş deyişle Farabi'nin düşüncesindeki analoginin bu biçiminde, bir tür benzerlik, orantı ve bağımlılıkla karşılaşılmaktadır.

Farabi, bazı kavramların açıklanması için de analogiye başvurmaktadır. Öyle ki duyularla daha fazla erişilemeyen soyut veya metafiziksel kavramların belirtilmesi, karşılaştırmalar yapılarak, gerçek ve fiziksel nesnelere benzer kelimelerle adlandırılarak açıklanabilir. Söz gelimi Farabi, "hayy" ve "hakim" gibi terimlerin ancak bu dünyadaki şeylerle analogi kurularak Tanrı'ya yüklenebileceğini açıklamaktadır (Janos, 2012: 101). Tanrı gerçekten de yaşayan ve bilgedir, ancak ay altı varlıklarla aynı şekilde değildir, çünkü Tanrı ölümsüz ve ebedidir ve "en mükemmel varoluşa" sahiptir; bu dünyadaki şeyler ise ölümlü ve fanidir. İnsanlar tarafından zaten bilinen şeylerle analogi yapılarak -her ne kadar sınırlı bir bilgi biçimi olsa da- Tanrı'nın özü hakkında fikir sahibi olunabilir. Bu benzetme türü, mutlak anlamda Tanrı'ya ait olan ve ortak nesnelerin görelî ve türetilmiş anlamda sahip olduğu mükemmellikleri ifade eden ortak veya eş sesli isimler kavramına dayanmaktadır (Janos, 2012: 102). Farabi ayrıca bu analogik yöntemin, terimlerin/kavramların bir alemde diğerine, -duyusal algı alanından semavi aklın alanına- yani insanın duyu algısı aleminden ilahi olanın anlaşılır alemine aktarılmasıyla mümkün olduğunu ifade etmektedir. Daha spesifik olarak, günlük konuşmada ya da gündelik dilde bir şeyleri tanımlamak için kullanılan ortak isimler/adlar, diğer daha yüksek dereceli metafizik varlıklara ve hatta İlk Sebep'in kendisine aktarılabilir ve daha sonra kullanılabilir. Farabi'ye göre bu gibi adlar İlk Sebep'e aktarılıp uygulandığında, onlarla İlk Sebep'in, ondan kaynaklanan varoluş nedeniyle diğer şeylerle olan ilişkisini belirtmeyi aklımızda tutarız (Janos, 2012: 102). Böylece çokluk yolu ile Birlik hakkında tanımlamalarda bulunuruz veya bilgi elde edinebiliriz. Dolayısıyla Farabi'nin düşüncesi, öte dünya ile yaşanan dünya arasında analogik akıl yürütme temeline oturtulmuştur. Zira Farabi kozmolojiyi açıklarken, hayy ve hâkim kavramlarının açıklanmasında olduğu gibi, varlıklar veya kavramlar hakkında metafizik, kozmolojik ve psikolojik açıklamalar vermek için "benzerlik" ve "analogi"ye güvendiği açıktır.

Farabi'ye göre bizim kavrayış kuvvetimiz metafizik şeyleri, özellikle İlk Olan'ı, en mükemmeli, tasavvur etmekte zayıftır (Farabi, 1997: 43). Mutluluk, İlk Olan'ın en mükemmel bir idrakle, idrak edilmesidir (Farabi, 1997: 44). İlk Olan'ın duyduğu haz, analogi yoluyla ve İlk Olan'ın idrak edilmesindeki hissedilen hazla ilişkilendirmek dışında, niteliğini anlayamadığımız ve büyüklüğünü kavrayamadığımız bir hazdır ve İlk Olan, analogi yolu ile en mükemmel şekilde idrak ettiğimiz hisle anlaşılabilir (Farabi, 1997: 45). Başka bir ifadeyle, zihinsel yetilerimizin, onu gerçekte olduğu gibi düşünemeyecek kadar zayıflığından dolayı İlk Sebep'i kavramak ve kendi kendimize betimlemek bizim için zordur ve analogiyi kullanıp ne kadar mutlu olduğumuzu yeniden ifade etmediğimiz sürece mutluluk kavramını anlamaya gücümüz yetmez. Bu açıklama iki önemli noktayı içermektedir: İlki, Farabi'nin metafizik şeyler, özellikle de Tanrı hakkında insan anlayışının sınırlılıklarının farkında olduğunu göstermektedir. İkincisi, bu ifadeler, analogik veya gizil tüm dengeli akıl yürütmenin, entelektüel dünya hakkında bir içgörüye erişmemize yardımcı olacak bir yaklaşım olarak kabul edildiğini göstermektedir. Bununla birlikte, bu içgörü, güven verici değildir; fakat zihin gücü uygulaması yoluyla yapılan ay üstü alemin işlerini anlamak için tek yaklaşımdır. Ancak analogiyi, içgörülerin elde edilebileceği ve uygulanabileceği bir eğitim mekanizması olarak önermektedir. Farabi, müzik

bilimcilerine, metafizik filozoflarının yaptığı gibi, duyusal algılarının ötesindeki bazı entelektüel şeyleri anlamak için analogiye güvenmelerini ve buna inanmalarını tavsiye etmektedir (Janos, 2009: 84-88). Bu minvalde Farabi'nin, en azından bu dünya hayatında, analogiyi, akledilir varlıkları bilmenin ve bilgimizi genişletmenin yollarından biri olarak savunduğu anlaşılmaktadır.

Bu örneklerden anlıyoruz ki Farabi'nin analogi düşüncesi iki farklı perspektiften değerlendirilebilmektedir. Birinde daha kapalı olan, daha açık olan bir durum üzerinden anlaşılır kılınmaya çalışılır ki burada bir aktarım veya yapay benzetme söz konusudur. Zira iki durum arasında, ortak nokta bulunmamaktadır; ancak yapısal olarak rasyonel ve öznel bir benzetme kurulmaktadır. Bu noktada analogiyi, duyularla algılanabilen dünya ile duyuların erişemediği soyut olgular arasındaki benzerlik ilişkileridir şeklinde tanımlayabiliriz. İkincisinde ise iki olaydan birinin açıklanması diğerine bağlı olduğu için bu tür benzetmede bir bağımlılık ya da neden-sonuç ilişkisi söz konusudur. Ne var ki her iki durumda da bir benzetme kurulmaktadır. O nedenle Farabi için benzetmeye eşlik eden her durum, analogidir ve her iki yön de hayatı kolaylaştırma açısından güvenilirdir.

Farabi'ye göre bu tür akıl yürütme de yanıltıcıdır, ancak kullanışlıdır. Bu tür akıl yürütmeler, "bilimsel sonuçları gösteren" akıl yürütmelerin aksine "günlük söylemde yararlı"dır (Farabi, 1963: 111). Kanadalı filozof Damien Janos, Farabi'nin büyük ölçüde analogi gibi kanıtlayıcı olmayan yöntemlere güvendiğinden bahsetmektedir (Janos, 2009: 84). Ona göre Farabi için analogik akıl yürütme, anlaşılır dünyaya dair içgörü elde etmek için ayrıcalıklı bir yöntemdir. Örneğin Farabi, duyu algısı alanının ötesinde yer alan anlaşılır şeyler hakkında bazı bilgiler edinmek için analogiye güvenmelerini tavsiye etmektedir. Dolayısıyla Farabi'nin çalışmaları, en azından bu dünyevi hayatta, anlaşılır varlıkları bilmenin tek yolunun analogi yoluyla olduğunu ileri sürmektedir (Janos, 2009: 86). Burada özellikle dikkat çeken şey, analoginin yerine getirdiği epistemolojik işlevdir: Analogi, fiziksel ve metafizik dünyaları birbirine bağlayan bir köprü ve insanların akledilir dünyaya bir göz atabilmek için mevcut tek araçlardan biri olarak tanımlanmaktadır (Janos, 2012: 97). Bu şekliyle analogi, insanların farklı dünyalar arasında bağlantılar kurmasına, karmaşık kavramları anlamasına, yaratıcı düşünme yeteneklerini geliştirmesine ve öğrenme süreçlerini kolaylaştırmasına yardımcı olan güçlü bir zihinsel araç olarak öne çıkmaktadır.

4. Sonuç

Analogi, bir kavramın, bir fikrin veya bir durumun anlaşılmasını kolaylaştırmak için başka bir kavram, bir fikir veya bir durumla karşılaştırılması, benzerliklerin bulunması veya ilişkilendirilmesi sürecidir. Ve bu yöntem, Farabi'nin felsefi düşüncesinin temel taşlarından biridir ve dini, ahlaki, sosyal, siyasi ve eğitim gibi birçok alanda kullanarak bu konularda derinlemesine analizler yapmıştır. Bu analizlerle birlikte analogi, farklı alanlardaki kavramları anlamak için kullanılan güçlü bir zihinsel araç olarak ön plana çıkmaktadır.

Analogi, fiziksel ve metafizik dünyalar arasında bir köprü görevi görmekle bir bağlantı kurma vazifesine sahiptir. Nitekim, Farabi'de analogi, ay üstü âlem- ay altı âlem, metafizik dünya-fiziksel dünya, idealar âlemi- olgular âlemi gibi ne şekilde söylenirse söylensin, bu iki farklı alan arasında bağlantılar kurmaya yardımcı olmaktadır. Fiziksel dünya, maddenin ve enerjinin gözlemlenebilir yönlerini içerirken, metafizik dünya ise soyut kavramları ve bilgiyi kapsamaktadır. Analogi, bu iki dünya arasında var olan benzerlikleri ve ilişkileri vurgulayarak, insanların soyut kavramları daha iyi anlamalarına olanak tanımaktadır.

Farabi'nin analogi yöntemi, karmaşık veya soyut kavramları daha erişilebilir hale getirmektedir. Bu nedenle onun için analogi, soyut fikirleri tanıdık terimlerle açıklamanın basit bir yoludur. Örneğin, onun siyaset felsefesinde, ideal toplum ya da mükemmel şehir modelini anlatırken,

toplumu bir beden olarak tasvir ederek insan vücuduyla benzetmiştir. Bu benzetme, toplumun işleyişini ve her bireyin önemini anlamak için kullanışlı bir araç sağlamaktadır. Bu minvalde analojinin bir anlama aracı olarak kullanımı söz konusudur ki, insanların akledilebilir dünyaya bir bakış açısı elde etmelerine yardımcı olmaktadır. Bu, soyut veya karmaşık kavramları daha anlaşılır ve erişilebilir hale getirmektedir. Örneğin, bir fiziksel olgu olan manyetizma, bir mıknatısın çekim gücünü kullanarak metal parçaları çekmesi gibi bir durumu anlamak için, insanlar manyetizmayı elektrik akımı gibi daha tanıdık bir fiziksel olguya benzeterek anlayabilmektedir. Nitekim Farabi'nin madde-suret fikrini anlatırken tahta- sedir somut örneğini ile anlaşılır kılması bu şekildedir. Bu tür benzetmeler, soyut kavramları somut örneklerle ilişkilendirerek daha anlaşılır hale getirmektedir.

Benzerlik kurmak bir zihin jimnastiği gerektirmektedir. Zira bu yöntem, uzun bir öğrenme süreciyle kazanılır. Bu şekliyle analogi esasında, yaratıcı düşünme sürecini teşvik etmektedir. Farklı alanlardan gelen benzerliklerin keşfi, yeni çözümler bulmak veya yeni fikirler geliştirmek için bir zemin sağlamaktadır. Örneğin, doğadaki bir örüntüyü gözlemleyerek, bir mimarın bir bina tasarımında estetik bir öge eklemesi veya bir mühendisin bir problemi çözmesi için ilham alabileceği benzerlikler bulunabilir. Bu manada analogi, dilin genişlemesine yol açan bir güçtür. Analogi yoluyla, gösterilmek istenen terimler için kolaylıkla yeni kelimeler oluşturulabilir. Üstelik analojinin etkisi sonucunda, benzer kelimeler aracılığıyla benzer fikirlere yol açan ve aynı zamanda hafızamızın yükünü hafifleten sistematik ilişkiler kurulabilmektedir.

Bu bağlamda analogi bir öğrenme ve iletişim aracı olmaktadır. Başka bir ifadeyle bu yöntem öğrenme sürecinde ve bilginin iletilmesinde etkili bir araçtır. Örneğin Farabi, kullandığı mükemmel şehir, ideal toplum, dimağ, suret vs. gibi karmaşık kavramları daha basit ve tanıdık bir bağlamda sunarak öğrenme sürecini kolaylaştırmaktadır. Burada benzeşim, tanıdık olandan alışılmadık olana giderek sonuçlar çıkarmamıza izin vererek öğrenmeye ve iletişim sırasında kavramların daha etkili bir şekilde aktarılmasına yardımcı olmaktadır. Söz gelimi, bir öğretmen, öğrencilere genetik kavramları, DNA'nın bir kitap gibi ve genlerin harfler gibi olduğunu anlatarak açıklayabilmektedir. Yine Farabi'nin şehir-beden benzetmesi bu yöndedir. Dolayısıyla analogik yöntem, felsefi argümanların kurulması, mantıksal tutarlılık ve kavramsal ilişkilerin incelenmesi için gerekli bir araçtır.

Sonuç olarak, Farabi'nin analogi yöntemi, karmaşık felsefi kavramları açıklamak ve anlamak için güçlü bir araç olarak hizmet etmektedir. Onun düşüncelerinde, analogi sayesinde soyut kavramlar somut örneklerle ilişkilendirilerek daha anlaşılır hale gelmektedir. Bu yöntem, Farabi'nin felsefi mirasının günümüze kadar olan etkisini ve önemini vurgulamaktadır ki bu yönüyle onun analogik düşüncesini, meseleler arasındaki benzerlik yüzlerinin tespiti ya da fikirleri birleştiren ortak bağı kavramamızı sağlayan şey veya doğrudan benzetme sanatı olarak tanımlayabiliriz.

Kaynakça

- Akbay, Y. E. (2023). Farabi'nin Tümevarım Anlayışı Üzerine Bir İnceleme. *Üniversite Araştırmaları Dergisi / Journal of University Research*, 6(1), 13-25.
- Aristoteles (1995). *Retorik*. (M. H. Doğan, Çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Aristoteles (1996). *Metafizik*. (A. Arslan, Çev.), İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Aydın, S. (2022). Farabi'de Müstefâd Aklın Anlamı Üzerine Farklı Bir Yaklaşım, *Journal of Islamic Research*, 33(1), 155-70.
- Bayraklı, B. (1983). *Farabi'de Devlet Felsefesi*. (1. Baskı), İstanbul: Doğuş Yayınları.
- Çapak, İ. (2015). *Ana Hatlarıyla Mantık*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Çüçen, A. (2004). *Klasik Mantık*. Bursa: Asa Kitabevi.
- Emiroğlu, İ. (2009). *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları.
- Farabi (1974). *Farabi'nin Üç Eseri: Mutluluğu Kazanma (Tahsilu's- Sa'ade) / Eflatun Felsefesi ve Aristo Felsefesi*. (H. Atay, Çev.), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Farabi (1990a). *İhsâu'l-ulûm (İlimlerin Sayımı)*. (A. Ateş, Çev.), İstanbul: MEB Yayınları.
- Farabi (2017). *Mantiğa Başlangıç Risâleleri*. (H. Sarioğlu, çev.), Ankara: Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Dizisi.
- Farabi (2023). Hakikatin İfadesi: Din Dili ve Felsefe Dili, (H. Umut, Çev.), *Din Felsefesinin Ana Konulan İslam Düşüncesinden Seçme Metinler 4* içinde, İstanbul: Küre Yayınları.
- Farabi, (1963). *Al-Farabi's Short Commentary on Aristotle's Prior Analytics*. (N. Rescher, Trans.), Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Farabi, (1969). *Alfarabi's Philosophy of Plato and Aristotle*. (M. Mahdi, Trans.), Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Farabi, (1997). *İdeal Devlet (El-Medinetü'l Fazıla)*. (A. Arslan, Çev.), Ankara: Vadi Yayınları.
- Farabi, (1998). *On the Perfect State*, trans., and comm. by R. Walzer, Oxford: Clarendon Press.
- Farabi, (2001). *The Political Writings: "Selected Aphorisms" and Other Texts*, (C.E. Butterworth, trans. and annot.), Ithaca and London: Cornell University Press.
- Farabi, (2012a). *Es-Siyasetü'l- Medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcudat*. (2. Baskı). (M. S. Aydın, Çev.) Abdülkadir Şener ve M. Rami Ayas, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- Farabi, (2012b). *Kitâbü'l-Burhan*. (Ö. Türker, Ö. M. Alper, Çev.), İstanbul: Klasik Yayınları.
- Farabi, (2018a). *Erdemli Şehir Halkının Görüşlerinin İlkeleri*. (Y. Aydın, Çev.), (1. Baskı), İstanbul: Litera Yayınları.
- Fârâbî. (2018b). *İsâgûcî Kitabı Yani Giriş*. (Y. Aydın, Çev.) *Mantiğa Giriş Risaleleri* (ss. 60-89). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Farabi. (1990b). *Küçük Kıyas Kitabı*, (M. Türker-Küyel, Çev.) *Farabi'nin Bazı Mantık Eserleri* içinde (Sayı 1, 97-126), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Farabi. (2019a). *Alfarabi's book of dialectic (Kitâb al-jadal)*. (D. M. Dipasquale, Trans.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Fârâbî. (2019b). *Retorik*. (A. Tekin, Çev.) *Kategoriler ve Retorik* (ss. 63-103). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Gentner, D. (1998). Analogy. In W. Bechtel & G. Graham (Eds.), *A companion to Cognitive Science* (pp. 107-113). Oxford: Blackwell.
- Ghaderi, H., Akbari Nouri, R. & Yunesi, M. (2011). Analogy in Farabi's Thought, *International Journal of Political Science*, 1(2), 47-68.
- Janos, D. (2009). *Intellect, Substance, and Motion in al-Farabi's Cosmology*, Institute of Islamic Studies, McGill University, thesis of Doctor of Philosophy, Canada.
- Janos, D. (2012). *Method, Structure And Development in Al-Farabi's Cosmology*. (Islamic philosophy, theology and science. Texts and studies, volume 85). LEIDEN&BOSTON: Brill.
- Öner, N. (1986). *Klasik Mantık*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Özdemir, M. (2014). Kelam Felsefe ilişkisi. *Eskiye* 29, 7-25.
- Taylan, N. (1996). *Mantık Tarihçesi Problemleri*. İstanbul: MÜ İFAV Yayınları.
- Yıldız, M. (2012). Farabi'de Dil-Mantık ve Kültür İlişkisi. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 14, 93-120.

Extented Abstract

Analogy, which is an important concept in the history of philosophy and thought, has an important place in Farabi's philosophy. Because his thoughts on politics, religion, education, logic and philosophy of knowledge have built his instructiveness within the framework of this method. The analogy for him is; Even though it is called by different names such as representation, example, transfer, analogy, transfer, transfer, its definition is the same for each name. This definition means taking one of two similar things and making a judgment about it. However, this provision does not apply to the other. The given provision is also considered valid for other similar things. In other words, a ruling given to one is transferred to the other and thus is considered valid for the other. In this way, everyone can understand that the judgment given is actually a judgment given for a direction of analogy in which both things are similar. If this judgment is true for everything to which both things are similar, then the judgment given is considered to be a substitute for these two things. In this form, analogy is a process of thinking and reasoning in Farabi's thought. It is striking that Farabi uses analogy in his works to understand natural events, social relations and even human behavior. For example, his use of analogies to the functioning of organisms in nature to understand the functioning of human societies in his political thoughts also shows the role of analogy in philosophical and social thought.

Analogy is a frequently used method to understand and explain complex or unknown concepts. By finding certain similarities between two different phenomena or concepts, information in one can be transferred to the other, or understanding one enables the other. Thus, in addition to facilitating the transfer of knowledge, Analogy also plays an important role in the formation of new ideas. For example, Fârâbî also uses analogy to explain some concepts. So much so that abstract concepts that cannot be accessed by the senses can be explained by making comparisons thanks to analogy, by naming real and physical objects with similar words, and the information is presented to the reader in a way that the human mind can grasp most easily and quickly.

Farabi has a twofold use of analogy. In other words, the analogical thought he established can be interpreted from two different perspectives. In the first type of analogy, Farabi is of the opinion that the more obvious by analogy can be used to explain less obvious events. In this perspective, there is a progression from the observable to the unobservable. This type of analogy reflects Farabi's attempt to explain the less obvious by using concrete examples and analogies to make abstract and metaphysical concepts more understandable. In other words, it is using logical phenomena to explain non-sensible things, where analogy helps explain and explore non-sensible things. In the second case where the analogy is used, Farabi refers to the relationship between the whole and the part, as well as multiplicity and unity (the Universe and God, physics and metaphysics), and its epistemology. Farabi's thought in this type of analogy expresses the dependence of one thing on another. In other words, in this form of analogy in Farabi's thought, a kind of similarity, proportion and dependence or cause and effect relationship is encountered.

In this context, Farabi underlines that analogy should be trusted. That is, he states that analogy is the only method we must rely on to gain some knowledge of intelligible things that lie beyond the realm of sense perception. Moreover, for Farabi, analogical reasoning is a privileged method to gain insight into the understandable world. Therefore, Farabi's works suggest that, at least in this earthly life, the only way to know intelligible beings is through analogy. As a matter of fact, in terms of its epistemological function, analogy is defined as a bridge connecting the physical and metaphysical worlds and one of the only tools available to people to take a look at the intelligible world. In this form, analogy stands out as a powerful mental tool that helps people make connections between different worlds, understand complex concepts, develop creative thinking abilities and facilitate learning processes. In addition, analogy is a creative thinking activity in that it reveals thought processes or facts on different platforms by blending them together. Ultimately, the aim of this study aims to investigate the place of analogy in Farabi's thought and to show how he used this type of analogy as one of the basic reasoning methods in exploring his ideas and thoughts.